

BENCZE IMRE: MAGYARI ISTVÁN SÁRVÁRI PRÉDIKÁTOR ÉLETE ÉS MUNKÁI

Budapest, Evangélikus Országos Múzeum, 1995, 240 l.

Magyari István irodalomtörténeti összefoglalásaink állandó szereplője, még a kisebb terjedelmű munkák is szentelnek néhány sort személyének és műveinek. Úgy tűnik tehát, hogy munkásságának megvan a helye a magyar irodalom történetében. A róla szóló szakirodalom mégis meglepően szegényes: Pázmánnyal folytatott vitáját mélyebben még senki nem vizsgálta, a sárvári papról összefoglaló munka pedig legutóbb 1902-ben Kovács Géza tollából jelent meg. Az azóta napvilágot látott fontosabb tanulmányok: Turóczy-Trostler József forráselemzése (1931), Katona Tamás szövegkiadásában Makkai László írása Magyari politikai koncepciójáról (1978). Pázmánnyal folytatott vitájának a legpontosabb, ugyanakkor jellegénél fogva igen rövid és tömör elemzése Bán Imrétől olvasható az akadémiai irodalomtörténet első kötetében. Az utóbbi években pedig néhány – a lényeges képet nem befolyásoló és nem továbbgondoló – adatközlésen kívül érdemleges eredményről nem értesülhettünk.

Bencze Imre evangélikus lelkész, egyháztörténész könyve tehát régi hiányt igyekszik pótolni – sok pontján eredményesen, több helyen azonban kétségeket ébresztően. A szerző lelkiismeretes és alapos munkát végzett, hiszen – az irodalomjegyzék tanúbizonysága szerint – minden számba jöhető forrást és feldolgozást

felhasznált, ami akár csak távolról is kapcsolatba kerülhet Magyari Istvánnal.

Ez monográfiájának fő erénye és egyik fő buktatója is. Nagy erény, mivel a kortársak, az események és az eszmék ismeretése segítséget nyújt ahhoz, hogy Magyarit jobban elhelyezzük korában. Ugyanakkor nagy hátrány is, mivel néhány esetben öncélúnak tűnnek a kortársi vonatkozású kitérők, nem épülnek össze szervesen az életrajzzal és az életmű ismertetésével. Egy ilyen terjedelmű munkában pedig talán nem szükséges ennyi mindennel foglalkozni: ahhoz, hogy e kitérők önállóan is értékesek legyenek, rövidek, „korfestésnek” viszont túl terjedelmesek.

Ez az egyik oka annak, hogy egy kicsit aránytalannak érzem a könyv szerkezetét. A monográfia érdemi része ugyanis két nagy egységre tagolódik: az egyik Magyari életével (A. fejezet), a másik műveivel (B. fejezet) foglalkozik. A probléma természetesen az arányokban rejlik: az életrajzról majdnem száz (7–105), a művekről pedig csak 80 oldal (107–185) szól. Magyari esetében ez azért különös, mert életéről mindössze néhány, sokat publikált és minden kézikönyvben megtalálható adat áll rendelkezésünkre, művei viszont a maguk több száz oldal terjedelmével bőven adnak témát az elemzőknek.

Ez az aránytalanság abból fakad, hogy a szerző fő céljának azt tekintette, hogy Ma-

gyarít kiszabadítsa az „egy-ügyiség béklyójából” és hogy „irodalomtörténeti értékének megfelelően állhasson élénk műveltségének s egyéniségének sokoldalúságával, sokszínűségével” (6). Véleményem szerint azonban komplex képet rajzolni meglehetősen nehéz egy olyan szerzőről, akivel kapcsolatban művein kívül szinte egyáltalán nincs információk.

Bencze Imre ezeket a hiányzó adatokat párhuzamok és analógiák segítségével igyekszik pótolni. Magyarai születésének idejénél ő maga is elismeri, hogy ez csak „kísérlet” (10). Más nem is nagyon lehet: ennyi adat alapján teljes bizonyossággal semmit sem lehet bizonyítani, ugyanakkor cáfolni sem. Bencze Imre azonban a későbbiekben olyannyira bizonyosságnak fogja fel saját feltételezéseit, hogy olykor nem alátámasztható – ám újra hangsúlyozzuk: nem is cáfolható – elképzeléseire munkájának további részeiben újabb következtetéseket épít. Ha igazak is lennének ezek a feltételezések, túl bizonytalanok ahhoz, hogy tovább építhezessünk belőlük.

Bencze Imre szerint – elképzelései itt valószínűnek látszanak – a későbbi sárvári prédikátor 1565–70 táján született. Szülőhelyeként a csallóközi Magyar községet említi, szerinte ez a hely kellően közel van Sárvárhoz és a Nádasdy-uradalmakhoz, illetve valószínűsíti, hogy Magyarai falujáról kapta nevét. A szerző szerint Magyarai alapfokú tanulmányait a korábban feltételezett Magyar szülőfalu közelében, Zempen (Szencen) végezte. Bencze nem lát bizonyítékot arra, hogy Magyarai Wittenbergben tanult volna, ezért a nagyőri iskolát feltételezi a felsőbb tanulmányok színhelyeként. Itt tanult meg latinul, valamelyest görögül, itt ismerkedett meg alaposabban a Bibliával, viszont németül nem

tanult meg rendszeren (20, 44, 148). (Bencze e kijelentése a későbbiekben súlyos elentmondáshoz vezet.)

Az első biztos adat Magyariról az esztergomi hadjárat, amelyet *Az országokban való sok romlásoknak okairól* című főművében említi. Bencze ezt az adatot teljes bizonyoságként fogadja el, érvei meggyőzőnek tűnnek: Magyarai valószínűleg jelen volt 1594-ben Nádasdy Ferenc oldalán Esztergom ostrománál. A szerző feltételezése szerint Magyarai István Nádasdy Ferencel gradeci Horváth Gergely, a nagyőri iskola vezetője révén került kapcsolatba.

A következő biztos pont: a *Formula Concordiae* aláírása. Bencze Imre itt meggyőzően tesz rendet: a különböző aláírási listák alapján azt feltételezi, hogy Magyarai csak 1599. június 9-én írta alá a nyugat-magyarországi protestánsok végleges szakítását előidéző okmányt. Szintén bizonyos, hogy 1600. augusztus 29-én már supremus seniorként dolgozott Sárváron.

Sárvári működéséből Bencze a fennmaradt zsinati jegyzőkönyvek és levelek alapján Magyarai lelkeszi tevékenységéről ír. Néhány apróbb esetet említi, valamint részletesen foglalkozik a supremus senior és a Nádasdyné Báthory Erzsébettel, vagyis a „csejtei rémmel” szemben felhozott vádak kapcsolatával. Következtetése szerint Magyarai nem intette meg nyilvánosan Nádasdynét, a tíz évvel később ezzel kapcsolatban született tanúvallomásokat nem tekinti hitelesnek. Csupán annyit fogad el, hogy Magyarai István 1602 húsvétján Darvolya Annát, a „sárvári női lakosztályba bejáratos személyt” intette meg, s talán rajta keresztül próbálta meg figyelmeztetni Nádasdy Ferencet és feleségét. Magyarai életmódjáról és anyagi helyzetéről annyit jegyez meg, hogy nem lehetett túl módos,

ugyanakkor kényelmesen élhetett, mert nem volt családja. A fejezet végén Bencze megpróbálja kikövetkeztetni Magyar halálának időpontját: 1605–06 környékére teszi.

Bencze Imre e meglehetősen sovány és bizonytalan adathalmazt – mint fentebb említettük – a korrallal kapcsolatos egyéb információkkal próbálja előbbé, közelebbé tenni. Talán egy kissé túlzott részletességgel mutatja be a *Formula Concordiae* aláírásának körülményeit (28–34), a megreformált egyház szervezetét (34–40), a Sopron megyei egyház működését szabályozó kánonokat (40–43), Báthory Erzsébet Magyar halálát követő sorsát (61–68), a nyugat-magyarországi eklézsia legrégebbi jegyzőkönyveit (69–71), a különböző ügyekben hozott szinódusi véghatározatokat (71–76). Megannyi olyan téma, mely ilyen terjedelemben nem kapcsolódik Magyarit tevékenységéhez, és részletes kifejtésük nem illeszkedik szervesen Magyar „pályaképebe”. Közöttük több olyan van – például az „ecclesia legrégebbi jegyzőkönyveit” bemutató fejezet –, mely a szerző egyéni kutatásain alapul. Mégis úgy érzem, hogy e kutatások eredményei nem illenek a Magyariról szóló monográfiába, talán egy önálló munka keretei között jobban érvényesülhetnének.

Azért tartom fontosnak többször is megemlíteni ezt, mert az életrajznál tapasztalt anyagbőséggel szemben a Magyar-kérdés valóban elemezhető és vizsgálható részénél, vagyis műveinek bemutatásakor viszont kifejezett hiányérzetem van.

Igazán jól *Az országokban való sok romlásoknak okairól* című könyvről szóló fejezetben láthatjuk ezt, de érzékelhetjük a *Kézbéli könyvecske* és a két prédikáció esetében is. A *Kézbéli könyvecske* tárgya-

lásakor (107–133) Bencze fontosnak tartja megemlíteni, hogy a Beust-mű fordítása – szemben a korábbi elemzők véleményével – nemcsak a benne közölt versfordítások miatt fontos, hanem magáért a műért is. A szerző azonban néhány dicsérő szón túl nem elemzi a *Kézbéli könyvecskét*, hanem ismerteti Magyarinak a mű elé írt bevezetését, Beust művének tartalmát, majd oldalakon (117–128) keresztül ő is a versfordításokat mutatja be: valamennyit újraközi – néhányat ő ismertet először – és megjelöli szerzőjüket.

A Magyar István főművéről szóló fejezet – az előzőhöz hasonlóan – szintén hiányérzetet hagy az olvasóban. Bencze Imre – mint említettük – sokféle szakirodalmat használt fel, nem tudta azonban koherens koncepcióba illeszteni őket, ami szükségszerűen önellentmondásokhoz vezetett.

Ezt érhetjük tetten a fejezet általános bevezetésénél is. Először azt olvashatjuk, hogy Magyar „csupán reagálni akart, választ adni akart azokra a vádakra, amelyek a reformáció tanítását és népét érték. Eközben hazájának, nemzetének sorsa, élete, megmaradása nyugtalanította” (133). Egy oldallal később pedig így ír: „...nem a hitvitán van a hangsúly, hanem a konkrét segítségen, ha úgy tetszik: a politikán. A teológiai kérdések csupán a létkérdés, a haza és a nép létkérdéseként kerülnek elő” (134).

Bencze Imre tudja tehát, hogy Magyar művének értékelésekor az egyik legfontosabb kérdés annak eldöntése, hogyan viszonyul egymáshoz a politika és a teológia a műben. A szerző azonban két véleményt fogalmaz meg, és egyik mellett sem foglal állást határozottan. Talán akkor járt volna közel az igazsághoz, ha második állításá-

nál állapodik meg: Magyar műve *elsősorban* politikai tartalmú, és csak másodsorban vallási irat, mivel az ország bajaira keresett gyógyírt. Magyar István politikai természetű mondanivalóját fogalmazta meg a reformáció szellemében. Ettől azonban nem kell hitvitairatnak tartanunk munkáját.

Bencze Imre – alapkonceptiójának tisztázatlansága miatt – a továbbiakban néhány vitatható megállapítást tesz. Az „első magyar nyelvű hadászati szakkönyvnek” nevezi Magyar főművét, mert „a hitvédelem mellett hangsúlyosan nemzet- és hazavédelmi céllal írt alkotás, és mint ilyen, valóban az első magyar nyelvű hadászati szakkönyvnek tekinthető” (153). Ez a megállapítás egyrészt fordítva lenne igaz: a nemzet- és hazavédelmi célok mellett hitvédelmi célokat is szolgál. Ebből azonban egyáltalán nem következik az, hogy hadászati szakkönyvről lenne szó. Műfaji megjelölésként pontosabb talán a szélesebb tartalmú *politikai röpirat* elnevezés, mely a háborús helyzetben természetszerűen katonai tartalmú javaslatokat is tartalmaz az ország sorsának jobbra fordítására.

Hasonlóan a szakirodalom nem elég körültekintő használatából fakadnak a Magyar forrásairól szóló fejezet ellentmondásai is (148–151). Bencze megjelöli azt a két Aventinus-művet, melyet Turóczi-Trostler József említ (*Annales ducum Boiariae, Das dritte Buch*). Figyelmét azonban elkerüli, hogy Turóczi a másodikként említett művet tartja Magyar közvetlen forrásának. Olyannyira közvetlennek, hogy e vélemény szerint *Az országokban...* egy meglehetősen szabadon készített, magyar viszonyokra alkalmazott fordítás. Bencze Imre tagadja – mivel szerinte Magyar nem

tudott németül –, hogy a sárvári pap felhasználta volna a *Das dritte Buchot*, vagyis a legfőbb mintaképet, melyben Turóczi-Trostler több helyen szó szerinti egyezéseket talált. Ezután Bencze mégis úgy ír, mintha lett volna egy ilyen mintakép: „A munka alaprajza és terve így készen állt számára, de a szöveget csak kezdetben követi szolgálai, majd csupán tartalmilag, míg végül egészen szabadjára engedte gondolatait” (148). Mi lehetett akkor ez a példakép? Az *Annales ducum Boiariae* semmiképp sem, hiszen annak szerkezete egészen más. A válasz a fenti kérdésre homályban marad. A fent idézett mondat egyébként majdnem szó szerint megegyezik a Turóczi-Trostler-tanulmány egy részletével: „Munkájának terv- és alaprajza kezdettől fogva készen áll...” (TURÓCZI-TROSTLER József, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, Bp., 1931, 12.)

A legfőbb kérdést tehát, vagyis Magyar István eredetiségét Bencze Imrének nem sikerül tisztáznia. A fejezet további részeiben Bencze felsorolja azokat a szerzőket, akiket Magyar még forrásaként jelöl meg, majd két és fél oldalon Magyar és Erasmus kapcsolatát elemzi. A békehimnusz Magyar művének csupán egy kis részletét teszi ki, így a többi rész kidolgozatlanságához képest aránytalanul hosszúnak érzem ezt az egyébként meggyőző fejtegetést.

Magyar és Pázmány kapcsolata szintén fontos kérdése a Magyarival foglalkozó kutatóknak. Bencze Imre itt nem mutat fel új eredményeket: csupán az eddigi szakirodalomra támaszkodik. Pázmány *Felelete* születési körülményeinek ismertetése és a vita 20. századi tanulságainak bemutatása közepette mindössze másfél oldal jut (162–164) a vita tartalmi ismertetésére; az is csak általánosságban mozog. Bencze

szerint – Bitskey István nyomán – a két vitairat kiegészíti egymást, hiszen mindketten a hazáért aggódtak, és mindkettejüket a kor problémái foglalkoztatták. A két mű alaposabb vizsgálata épp az ellenkezőt sugallja: Magyarai a hazájával kapcsolatban tett javaslatokat, míg Pázmány – meg sem említve Magyarai jobbító szándékú felvetéseit – csupán katolikus hitét védelmezte. Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy nem is volt vita közöttük, hiszen Pázmány elkerülte a valódi véleménynyilvánítást Magyarai programjával kapcsolatban.

Magyarai István harmadik művének, a Nádasdy Ferenc halálára írt két prédikációnak elemzésénél is hasonló aránytalanságokat láthatunk. A szerző gondosan kivonatolja a két prédikációt, és részletesen rávilágít vallástörténeti, teológiai vonatkozásaira. Magyarai – mint arra a prédikációk elé írt bevezetőjében utal – Pázmánynak szánt, kéziratban maradt és elveszett viszontválasza megjelenéséig e munkájában előlegezett meg néhány gondolatot a „gonosz jezsuita” számára. Bencze Imre azonban ennek a valóban fontos kérdéskörnek mindössze egy bekezdést szánt (176).

Véleményem szerint ennek az összefüggésnek a mentén helyezhetjük el a gyászbeszédeket Magyarai életművében. Talán nem is lett volna alkalmasabb személy az egyháztörténész Bencze Imrénél, hogy összehasonlítsa a két szerző nézeteit a purgatóriummal és más vallási kérdésekkel kapcsolatban. Azért is különösen szomorú ez a hiány, mert a könyv számos értékes vallástörténeti, egyháztörténeti elemzést, megfigyelést tartalmaz. Bemutatja „Magyarai István teológiáját” (179–184) és a temetési igehirdetések eredetét. Reméljük, a szerző egyszer sort kerít Ma-

gyarai és Pázmány vitájának teológiai szempontú, alapos vizsgálatára.

Végezetül néhány szót kell ejtenem a könyv formai jegyeiről is. Azért érzem ezt különösen szükségesnek, mert ezeket a hibákat a legkönnyebb elkerülni, ugyanakkor – éppen ezért – az effajta hibák a leginkább bosszantóak. Az alaposabb kiadói előkészítés megkímélhette volna az olvasókat a fölösleges mérgeledéstől. Nagyon zavaró, hogy a szöveg meglehetősen következetlenül tesz különbséget a hosszú és a rövid magánhangzók között. Nem is érdemes hibajegyzéket készíteni, a könyv majd minden oldalán jó néhány van belőle. Egészen extrém eset például a purgatórium szó írásmódjának ingadozása, mert néhány oldalon belül háromféle változatban is felbukkan: purgatórium, purgatorium, purgatorium (167–168).

Hasonlóan zavaró a központosítás szerelensége. Megfigyelhető, hogy sorvégeken és zárójellet követően gyakran elmaradnak a pontok és a vesszők, a dátumokban pedig talán egyszer sem kerül ki a pont az évszám után (így szerepel: 1600 aug. 29.).

Bencze Imre többször tett tanúbizonyosságot arról, hogy híve a pontos idézésnek, a pontos szövegekölésnek, hiszen maga is több téves közlést javított ki (117, 146). Mégis: meglepően pontatlanok mind idézetei, mind forrásmegjelölései (pl. 140). Az *országokban...* című műből való idézeteinek forrásait hol közvetlenül a szövegben (pl. 137–147), hol lábjegyzetben (pl. 151), hol pedig schol sem (pl. 144) jelölte meg.

Tartalmilag egyértelműen pozitívum viszont az irodalomjegyzék, csupán néhány formai hibát említhetünk meg. Rendkívül gazdag tartalmával bővebb, mint a Nagyné Piroska Lilla szerkesztésében, Bencze Im-

re segítségével készült Magyar-bibliográfia (Sárvár, 1994). Jobbító szándékkal mindössze annyit mondanék, hogy helyenként kissé pontatlanok az utalások: némely folyóiratcikknél hiányzik az oldal-számra való hivatkozás, illetve egy cikk kétszer szerepel: Dézsi Lajos írását különböző címeken említi meg (az egyik az ItK-ban jelent meg, a másik tétel ugyanannak a különnyomata volt).

Jól segíti a tájékozódást a kötet végén elhelyezett kronológia és névmutató. A névmutatóval kapcsolatban csak annyit jegyeznek meg, hogy első pillantásra kissé rendezetlenek és Paul Anton Keller neve után teljesen szerkesztetlenek tűnik, ez azonban nem befolyásolja használhatóságát.

Minden kritikai megjegyzés ellenére azonban örömteli esemény e könyv megjelenése. Nemcsak azért, mert végre van Magyariról monográfiánk, hanem azért is, mert a benne található adathalmaz, szak-

irodalmi utalások jól hasznosíthatók a kutatók számára. Azért is fontos ez, mert ki kell jelenteni: Bencze Imre helyenként nem tudta egységes képpé alakítani az általa összegyűjtött értékes anyagot.

Úgy vélem, Magyar életéről ennél többet mondani újabb adatok felbukkanásáig nem lehet – teljes bizonyossággal talán még ennyit sem. Magyar István életművét ezért a jövőben nem az életrajzi adatokon keresztül, hanem írásainak új szempontú megközelítésével érdemes vizsgálni. Bencze Imre alapvetően egyháztörténeti megközelítésű monográfiája mellett mindenképpen helye van a történelmi, az irodalmi, az esztétörténeti szempontoknak is. Mindezek mellett egy bizonyos: a jövőben, hibái ellenére, Magyar kutatóinak alapműként kell forgatniuk Bencze Imre munkáját.

Keisz Ágoston

EÖTVÖS JÓZSEF KÖNYVTÁRA / DIE BIBLIOTHEK VON JOSEPH EÖTVÖS

Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta és a mutatókat összeállította Gángó Gábor, Budapest, Argumentum Kiadó, 1995 [1996], 326 l.

Eötvös Józsefnek a túlnyomórészt az MTA Irodalomtudományi Intézete birtokában lévő hagyatéki könyvtárhoz állított össze magyar és német nyelvű katalógust Gángó Gábor. Miként a bevezetésben a szerkesztő maga is írja, célja a 950 tétel szigorú bibliográfiai leírása volt. A könyvek Eötvös gondolkodására, politikai és irodalmi műveire tett hatását nem kívánja vizsgálni, e kérdésben, de a könyvtár történetéhez általában is gyakran hivatkozik Bényei Miklós munkáira (többek között: BÉNYEI Miklós, *Eötvös József olvasmányai*, doktori értekezés, 1968). A más

gyűjteményekben található, illetve elkallódott könyvek esetében több ponton helyesbíti vagy vitatja Bényei adatait. Ismerteti az Eötvös-könyvtár történetét, azt, mikor és miként adományozta Eötvös Loránd a könyvek többségét az Eötvös Collegiumnak illetve a Műegyetemnek, és onnan hogyan került a könyvtár nagy része az Irodalomtudományi Intézet birtokába.

Bár a mű címe, a bevezető, a függelék és mindhárom mutató kétnyelvű, a könyvek bibliográfiai leírása (és ez teszi ki a kötet kétharmadát) csak magyarul szerepel. Így kérdésessé válik, hogy külföldi